

KECSKEMÉTI GÁBOR

PÁZMÁNY VITAPARTNEREI ÉS A WITTENBERGI EGYETEM

A retorikai-homiletikai elméletek elégtelen volta a hitvita helyzetében

Noha a dogmatikai hitvitának a pozitív tanítások kifejtése nem kevésbé fontos része, nyilvánvaló, hogy a régi irodalom kommunikációs terepeinek mégis olyan pontja ez, ahol a cáfolás, az ellenfél nézeteinek elutasítása, visszaverése az egyik legfontosabb szerepet tölti be. Okkal feltételezhető tehát, hogy a retorikatörténeti kutatás a hagyományos retorikaelméleti rendszereknek a cáfolást illető praeceptumai között olyan szempontokra lelhet, amelyek felhasználhatóak lesznek a hitvita-műfaj irodalmi leírása során. Amióta pedig sor került a 16. század protestáns homiletikai elméleteinek áttekintésére,¹ körvonalazódní látszik az a remény is, hogy a dogmatikai hitviták retorikai és egyben teoretikus megközelítése nem kevésbé jelentős szempontokkal bővíthet a homiletikatörténet hozadékaiból. Az Andreas Gerardus Hyperius által kidolgozott, majd mind lutheránus, mind kálvinista szerzők által továbbfejlesztett homiletikai műnemelméletben a *genus redargutivumot*, a téves nézetek cáfolásával foglalkozó prédikációs műfajt, később az *usus redargutoriust*, a téves nézetek cáfolásával foglalkozó prédikációs beszédrészt illető szónoklati előírások, úgy tűnik, szerepet kaphatnak a hitvitázó pozíció meghatározásában, akképpen is, mint a korabeli résztvevők által ismert, igazodásukat befolyásoló teoretikus készlet, akképpen is, mint az utólagos rápillantást ösztönző és irányító, rendszerszerű kommunikációelmélet-történeti tudás. De már egyetlen közelebbi vizsgálat sok tekintetben túlzottan mutatja mind a retorika-, mind a homiletikatörténeti várákozásokat.

Csak a magyarországi homiletikai kézikönyveknél maradvá: teljesen általános tudnivaló ezekben, hogy a megcáfolni kívánt teológiai tanítások részletezésébe semmiképpen sem szabad belebocsátkoznia a prédikátornak. Abraham Scultetus 1650-ben Váradon kinyomtatott *Axiomata concionandi*jának² XLII. pontja szerint a *confutatio* mindig mérsékelt legyen, nem kell ugyanis eretnekségeket feltámasztani. Medgyesi Pál homiletikai kézikönyvének³ három táblájában két beszédrésszel kapcsolatban is visszatérnek hasonló intelmek. A teoretikus cáfolás (*refutatio*) tudnivalói között mind az első, mind a harmadik tábla kifejti, hogy az ellenvetéseknek (*objectiones*) nemcsak a heretikus egyházi

¹ KECSKEMÉTI Gábor, *A korai protestáns homiletika szerepe az európai és a hazai irodalmi gondolkodás történetében*, ItK, 107(2003)/4–5, 367–398.

² ABRAHAM SCULTETUS, *Axiomata concionandi practica* [Heidelberg, é. n.], edita studio et operá M. Christiani KYFERTI Goldbergensis Silesii, Várad, 1650 (RMK I, 840 – RMNy 2354; leírva RMK II, 743. sz. alatt is), 1–38.

³ MEDGYESI Pál, *Doce nos orare, quin et praedicare*, Bártfa, 1650 (RMK I, 832 – RMNy 2310).

hagyományból származó forrásai lehetségesek. Ilyenek lehetnek a testi okoskodásból (carnalis ratiocinatio), a hallgatók éretlen ítélettételéből származó tévedések mellett az adott tanúságnak ellentmondani látszó bibliai helyek is. Természetesen mindezen ellenvetéseket „el kell igazítani” (refellere), az eltérő értelműnek látszó bibliai helyeket össze kell egyeztetni. A cáfoló haszonnal (usus reformans, redargutivus) kapcsolatban az első tábla három intelmet ad: „1. Az cáfolásban kinek-kinek az ő maga erejét meg kell fontolni, mert tyúkfiaknak az öreg kakasokkal szembeszöknöni nem bátorságos. 2. Nem kell több pört indítani, hanem csak azmennyt a tanító leszállíthat. 3. A felejtékenségbe ment s eltemtetett eretnkségeket nem kell kiáskálni, mert azokról beszélleni nem egyéb, hanem azokat hintegetni.”⁴ A harmadik táblában ugyane haszon ismertetésekor az a figyelmeztetés áll: csak olyan dolgok cáfolása szükséges, amelyektől a hallgatókat ténylegesen féltetni lehet. Az egyes beszédrészekről függetlenül, a második táblának a prédikáció elkészítését tárgyaló általános módszertani tudnivalói között is ott áll, hogy vetekedést előhozni csak akkor szabad, ha igazán helye van a gondolatmenetben és szükségesnek látszik valamely nézet cáfolata, régi, feledésbe merült eretnkségeket nem szabad terjeszteni. Martonfalvi Tóth György homiletikájának⁵ műfajelmélete a polemikus prédikációval kapcsolatban két helyütt is rögzíti, hogy annak megírását elősegíti a kontroverzteológiai írások ismerete: „textus conveniens inveniri potest pro concione [...] Polemica sub controversiis, quales sunt Altingii, Amesii in Enervato Bellar., Maccovii etc.”, ezek felhasználásának módja pedig természetesen az, hogy a vitázó iratban igazolt állításokból formálható meg a bizonyítandó igazság (mind teoretikus doctrina, mind informatorius usus, vagyis tanító haszon), az ellenfél ellenvetéseiből pedig a refutálandó vélekedés, az usus reformatorius seu refutatorius (cáfoló haszon) tárgya. Az utóbbival kapcsolatban itt is megvan az aranyszabály: régi tévelygéseket nem kell előhozni; de néhány további útmutatással is szolgál a szerző. A refutációnak „non ex odio adversariorum, sed ex amore veritatis” kell születnie, „non pro gloria nostra, sed pro veritate detegenda sancte et placide instituenda est”. A szóba hozni mulhatatlanul szükségesnek gondolt ellenkezőkre is, ha lehet, mindig név nélkül kell utalni. Szilágyi Tönkö Márton⁶ Martonfalvi Tóthéval megegyező felosztású beszédrész-ismertetésében ugyan az „ignoti enim nulla cupido” szólás arra vonatkozik, hogy a hasznok közül előbb a teoretikusoknak kell állniuk, s csak utánuk következhetnek az érzelmeket ébresztők, de érezhetővé teheti ugyanez a szólás az eltévelyedettnek tekintett teológiai nézetek nyilvános ismertetését illető óvatosságot is.

Gondolom, már ebből a rövid áttekintésből is nyilvánvaló, hogy a prédikációelméletnek a téves nézetek cáfolását illető megfontolásaitól aligha remélhetünk érdemi eligazítást a hitvita kommunikációs helyzetére nézve. A képzetlen hívek állásfoglalására lehetőséget nem adó, csupán az eléjük tárt igazság belátását engedélyező, populáris kommuni-

⁴ Modern kiadásban: *Rendszerek a kezdetektől a romantikáig*, írta, összeáll. TARNAI Andor, CSETRI Lajos, Bp., Szépirodalmi, 1981 (A Magyar Kritika Évszázadai, 1), 161.

⁵ MARTONFALVI TÓTH György, *Ars concionandi Amesiána*, Debrecen, 1666 (RMK II, 1079).

⁶ SZILÁGYI TÖNKÖ Márton, *Biga pastoralis, seu Ars orandi et concionandi*, Debrecen, 1684 (RMK II, 1536).

kációs helyzet alapvetően különbözik az ellentétes nézeteket valló professzionisták szakmai megütközésétől. A nyilvánosság kizárásával megrendezett hitvitázó események mellett (amilyen például Vörösmarti Mihálynak a kálvinista lelkészársai általi meghallgatása volt) még a közönség előtt, annak figyelembevételével folyó és bizonyos tekintetben befolyásának teret engedő hitviták is olyan kommunikációs helyzetek, amelyek a homiletikai praeceptumirodalom előírásaival gyakorlatilag egyáltalán nem modellezhetők.

Figyelemre méltó viszont, hogy a 16–17. század hitvitáihoz kapcsolódva, a tényleges hitvitázó iratokban fokozatosan kibontakozik a hitvitázás saját elmélete. Talán még a formálódó önálló praeceptumműfaj darabjainál⁷ is fontosabb, hogy a hitvitázó írásokban, az érdemben megvitatott kérdésekhez szorosan kapcsolódva egyre gyakoribb metaelméleti reflexiók kerülnek elő. Ismét Vörösmarti nevét említve: az ő megtérés-történetének⁸ az a különlegessége, hogy kálvinista társaival való vitája tulajdonképpen el sem jut az érdemi részig, a teológiai kérdések tárgyalásáig, hanem a vita feltételeinek, módjának, technológiájának, az érvényes vitázás formáinak kérdései körül zajlik, vagyis szinte egészében metateoretikus jellegű. Ez a példa arányaiban szélsőséges esetre utal, ám ténylegesen bármely hitvita irataiból különíthetők el hasonló, általánosítható érvényű reflexiók.

És még egy figyelemre méltó tapasztalat: a hitviták során a magának a hitvitázásnak a metaelméletére nézve megformált belátások bizonyos esetekben a homiletikai elméletet is befolyásolni kezdik. Vagyis ténylegesen nem a nyitó feltevésünket, hanem annak ellenkezőjét látjuk igazolódni: ahelyett, hogy a prédikációelmélet olyan belátásokra segítene, amelyeknek a hitvitázók hasznát vehetik, a hitvita metaelmélete alakítja át fokozatosan a prédikáció elméletét.

A következőkben a 16–17. század fordulójának lutheránus szövegei nyomán teszek kísérletet arra, hogy bemutassam mindkét folyamatot: mind a metaelméleti diskurzus formálódását, mind annak prédikációelméleti használatát. Példaképpen csupán néhány olyan metaelméleti megfontolásra hívom fel a figyelmet, amelyek magyarországi kifejtésében, meghonosodásában a lutheránus wittenbergi egyetem néhány vezető professzora hatásának jelentős szerep tulajdonítható. A példaanyag tehát magyarországi lutheránus hitvitázók és wittenbergi professzoraik írásaiból származik.

A Magyarországon a legnagyobb tekintélyt élvező wittenbergi tudósok közül kizárólag olyanokat választottam (persze ilyenekből is nagy a választék), akik nemcsak teológiai, dogmatikai, polemikus írásokat, hanem kifejezetten kommunikációelméleti műveket is készítettek. Idehaza ugyanis alig van még nyoma annak a felismerésnek, hogy nemcsak teológiai, hanem kommunikációelméleti gondolataik is hatással lehettek a katolikusokkal és a kálvinistákkal vitázó magyarországi lutheránusokra. Az alábbiakban három wittenbergi professzor rövid jellemzésére, majd valamivel bővebben magyarországi kapcsolataik áttekintésére kerül sor. Ezt a kommunikációelméleti műveikből kirajzolható és teo-

⁷ A methodus disputandi műfaja (Georg Saltzhuber, Peter Lauremberg, Johann Conrad Dannhauer és mások művei) önálló vizsgálatot érdemelne.

⁸ VÖRÖSMARTI Mihály kálvinista prédikátor *Megtérése története*, kiad. JANKOVICS József, NYERGES Judit, tan. JANKOVICS József, jegyz., a latin szövegeket ford. GERÉBY György, Bp., Argumentum Kiadó, 1992.

lógiai munkásságukból is tovább árnyalható közléseleméleti paradigmáik kibontása és magyarországi jelenségek háttereként való bemutatása követi.

Az ortodox vonal Wittenbergben

Aegidius Hunnius (1550–1603) a tübingeni egyetemen Jakob Andreä,⁹ Jakob Heerbrand,¹⁰ Dietrich Schnepf¹¹ és az ifjabb Johann Brenz¹² tanítványa volt,¹³ itt szerezte mind baccalaureusi (1565), mind magisteri (1567), mind teológiai doktori fokozatát (1576). Noha egyénisége is, érdeklődése is egészen más, mint nemzedéktársáé, Nikodemus Frischliné, mégsem lehetetlen, hogy annak humanista szelleme, a drámaírás iránti élénk érdeklődése¹⁴ is hatással volt rá, erre utalnak legalábbis későbbi, a *comedia sacra* kategóriájába sorolt latin színdarabjai (*Josephus, Ruth*). Hunnius 1576–1591 között a marburgi egyetem teológiai professzora volt,¹⁵ majd 1592-től haláláig a wittenbergi primárius teológus tisztét töltötte be. Marburgi évei az 1566. évi hesseni Kirchenordnung és az 1605. évi ún. Verbesserungspunkte közötti időre esnek, arra az átmeneti időszakra, amikor a Hyperius idejében igen erős melanchthoniánus, kriptokálvinista, sőt kálvinista szimpátiák háttérbe szorulnak, s erős ortodox lutheránus hatás érvényesül. A merevebb Württembergből érkezett Hunnius épp ennek az irányvonalnak a legelszántabb képviselője, ám törekvéseit sokkal sikeresebben érvényesítheti élete utolsó, wittenbergi évtizedében, mint a mindig is kissé gyanús és kissé következtelen hesseni világban. A kilencvenes évek Wittenbergje nem utolsósorban az ő hatására válik mind merevebben gnészio-lutheránussá, a filippista vonal éles ellenzőjévé.¹⁶ Mind latin, mind német nyelvű vitairataiban a katolikusok ellen éppúgy hadakozik, mint a reformátusok ellen, támadja az irénikus Pareust éppúgy, mint a nem-ortodox lutheránus Daniel Hoffmann. Homiletikája, amely még marburgi tanársága idején keletkezett, Hunnius életében csak egyszer,

⁹ 1528–1590, első ordinárius teológusprofesszor 1561-től haláláig.

¹⁰ 1521–1600, második teológiai professzor 1557–1590, első ordinárius Andreä utódjaként 1590–1599 között.

¹¹ 1525–1586, Erhard Schnepfnek (1495–1558), Nassauban, Hessenben és Württembergben is működött reformátornak, Andreä tübingeni tanárának a fia, az idősebb Johann Brenz veje, harmadik teológiai professzor 1556-tól haláláig.

¹² 1539–1596, extraordinárius teológiai professzor 1562–1590 között.

¹³ Hedwig RÖCKELEIN, Casimir BUMILLER, *Ein unruhig Poet: Nikodemus Frischlin 1547–1590*, Balingen, Stadtarchiv, 1990 (Veröffentlichungen des Stadtarchivs Balingen, 2), 44.

¹⁴ KECSKEMÉTI Gábor, *A németországi egyetemek retorikai kultúrája és magyarországi hatása a XVI–XVII. század fordulóján (Egy 1587. évi adat) = Religió, retorika, nemzettudat régi irodalmunkban*, szerk. BITSKEY István, OLÁH Szabolcs, Debrecen, Kossuth Egyetemi Kiadó, 2004 (Csokonai Universitas Könyvtár: Bibliotheca Studiorum Litterarium, 31), 166–197; lásd az ott a 31. lábjegyzetben felsorolt irodalmat is.

¹⁵ Franz GUNDLACH, *Catalogus professorum Academiae Marburgensis: Die akademischen Lehrer der Philipps-Universität in Marburg von 1527 bis 1910*, Marburg (Hessen), N. G. Elwert'sche Verlagsbuchhandlung–G. Braun, 1927 (Veröffentlichungen der Historischen Kommission für Hessen und Waldeck, 15).

¹⁶ ZOVÁNYI Jenő, *A magyarországi protestantizmus 1565-től 1600-ig*, Bp., Akadémiai Kiadó, 1977 (Humanizmus és Reformáció, 6) (a továbbiakban: ZOVÁNYI 1977), 359.

1595-ben látott napvilágot Wittenbergben,¹⁷ majd ismét megjelent latin írásainak a veje, Helvicus Gartius által gondozott ötkötetes gyűjteményes kiadása (Wittenberg, 1607–1609) harmadik kötetében.

Hunnius természetesen wittenbergi professzortársaival együttműködve juttatta teljes diadalra a lutheránus ortodoxiát. Az ulmi születésű Leonhard Hutter (vagy Hütter, 1563–1616), miután Strassburgban bevégezte filológiai és filozófiai tanulmányait, ugyanott, később Lipcsében, Heidelbergben és Jénában tanult teológiát, 1594-ben az utóbbi városban szerezte meg teológiai doktorátusát és kezdte meg magánkurzusait. 1596-ban lett wittenbergi teológiaprofesszor, s ott minden ortodoxok legortodoxabbjaként híresült el. Az ágostai hitvallás cikkelyeit védelmező egyetemi disputációiból számos terjedelmes gyűjteményt jelentetett meg. Főműve, a Melanchthon *Loci communes* felváltására írott, előbb latinul (1609), majd rövidesen németül is megjelentetett (1611) *Compendium locorum theologicorum*, amelyet II. Keresztély minden szászországi tanintézményben taníttatni rendelt mint hivatalos dogmatikai tankönyvet, az elemi iskolákban nyomban Luther kis katekizmusa után. Első artikulusában¹⁸ Hutter megnevezi az összeállítás alapjául szolgáló hitvallásokat, ezek az ágostai hitvallás, mégpedig „prima illa minimeque mutata”, valamint annak apológiája, a schmalkaldeni cikkelyek, Luther két katekizmusa és a *Formula concordiae* (az 1602. évi lipcsei nyolcadrét kiadás). Mint előszavában írja, forrásául mindenekelőtt Luther, Chemnitz és Hunnius szolgált, valamint Melanchthon, „ubi quidem orthodoxian ille tenuit”, az elrendezéshez Melanchthon és Jakob Heerbrand volt a minta. Felhasználásának megkönnyítésére a katekizáló kérdéseket három ismeret-szintbe csoportosította. A tankönyv egyszerűbb, rövidebb változata már csak a szerző halála után, 1619-ben jelent meg *Loci communes theologici* címmel. Hutter heves vitában állott mind a katolikusokkal, mind a reformátusokkal, és elszántan védelmezte a *Formula concordiae*-t minden olyan törekvéssel szemben is, amely a protestáns felekezetek közötti egyeztetéssel kísérletezett. A heidelbergi David Pareus *Irenicum* (1615) ellen írott *Irenicum vere Christianum*ot halála évében bocsátotta ki. Hevesen bírálta a brandenburgi János Zsigmond 1613. évi kálvinista hitre térését,¹⁹ amivel a „malleus Calvinistarum” titulust érdemelte ki kortársaitól. Mások „Lutherus redonatus”-ként dicsőítették.

Ugyanezt a teológiai vonalat vitte tovább Johann Hülsemann (1602–1661). Rostockban, Wittenbergben és Marburgban tanult, 1629-ben kapott professzori széket Witten-

¹⁷ *Methodus concionandi, praeceptis et exemplis Dominicalium quorundam Evangeliorum comprehensa. Excepta in illustri Academia Marpurgensi ex ore reverendi et clarissimi viri, D. Aegidii HUNNII SS. Theologiae Doctoris, et hoc tempore Professoris in inclita Academia VVitebergensi, Wittenberg, 1595* (a továbbiakban: HUNNIUS 1595).

¹⁸ A latin mű általam használt kiadása: Leonhard HUTTER, *Compendium locorum theologicorum ex Scripturis Sacris et Libro Concordiae jussu et autoritate... elect(oris) Saxoniae, Christiani II. etc. collectum et ab utraq(ue) facultate theologica Lipsiensi et Vitebergensi approbatum in usum tum trium scholarum illustrium tum reliquarum trivialium in his regionibus*, Lócse, 1641 (RMK II, 578 – RMNy 1892) (a továbbiakban: HUTTER 1609/1641).

¹⁹ Bodo NISCHAN, *The Second Reformation in Brandenburg: Aims and Goals, The Sixteenth Century Journal*, 14(1983), 173–187.

bergben. Az 1645. évi toruńi hitvitán vált igazán ismertté a neve, ahol az ortodox lutheránus tábor vezetője volt, Georgius Calixtus ellenfele. 1646-ban lipcsei professzor és egyben városi lelkész lett. Homiletikai írása, amelynek előszava 1632-ben kelt, 1633-ban jelent meg első alkalommal Wittenbergben, *Oratoriae ecclesiasticae liber unus, quo methodica ratio concipiendi conciones sacras, in usum tironum, paucis delineatur* címmel. Az – általam is használt – 1638. évi második kiadás már egy gyűjteményes kötet első darabjaként jött ki, amelyet szintén Hülsemann szerkesztett. Ebben eredeti homiletikáját is kibővítette, csatolta hozzá egy másik művét (*Methodus studii theologici, in privatum quorundam usum conscripta*), valamint Johannes Forster két, Hutter és Balthasar Meisner egy-egy további írását.²⁰ A bővítmények közül szoros értelemben csak Forster egyik írása nevezhető homiletikának (*Methodus ac formulae concionandi*), a többi négy a prédikációk tartalmi forrásaként szóba jöhető teológiai írások körében, olvasásuk és felhasználásra alkalmas formában való feldolgozásuk módjában kíván gyakorlati eligazítást adni. Ilyen a Huttertől közzétett írás is (*Consilium de studio theologico recte inchoando feliciterque continuando*), amelynek korábbi kiadását nem ismerem. Az ily módon hatdarabosra bővített, gyakorlatias homiletikai gyűjtemény a 17. század közepének legnépszerűbb lutheránus prédikációelméleti kézikönyvévé vált: újra kiadták 1648-ban, 1657-ben és 1671-ben Wittenbergben, 1656-ban Lipcsében is.

Az ortodox wittenbergiek magyarországi ismertsége

A 16–17. század fordulójának magyarországi lutheránus hitvitázóira igen nagy hatással voltak a wittenbergi ortodox lutheranizmus e professzorai. Hunniusnak már wittenbergi kinevezése nagy várakozást keltett például mind a Wittenbergben, mind az egybütt tanuló löcsei stipendiánsok körében.²¹ A löcsei rektori állásra 1595-ben ő ajánlotta a Meissen tartományból származó Erasmus Schmidtet, későbbi wittenbergi görögprofesszort, aki el is nyerte a löcseiek támogatását.²² Hunniusnak dedikálta a kriptokálvínistákkal lefolytatott késmárki hitvitákra készített krisztológiai iratainak nyomtatott változatát korábbi wittenbergi tanítványa, Albert Grawer, a nagyőri iskola tanára 1596 februárjában,²³ a hitvitákról Sebastianus Ambrosius (Lahm) által adott beszámolót cáfoló

²⁰ Joh. HULSEMANNI, Doctoris Theologi in Academia Wittebergensi, (I) *Methodus concionandi, auctior edita. Cui accesserunt eiusdem autoris (II) Methodus studii theologici, in privatum quorundam usum conscripta. (III) Nec non Doctoris Johannis FORSTERI Methodus ac formulae concionandi, (V) eiusdemque et (IV) D. D. Leonharti HUTTERI, ac (VI) Balthasaris MEISNERI celeberrimorum quondam in eadem Academia Doctorum et Professorum (IV, V) Consilia de studio theologico, et (VI) lectione Biblica recte instituendis, ob argumenti similitudinem in unum volumen collecta, et impressa*, Wittenberg, 1638 (a továbbiakban: HULSEMANN–FORSTER–HUTTER–MEISNER 1638).

²¹ *Löcsei stipendiánsok és literátusok, I: Külföldi tanulmányutak dokumentumai 1550–1699*, kiad. KATONA Tünde, LATZKOVITS Miklós, Szeged, Szegedi Oktatótörténeti Munkaközösség, 1990 (Fontes Rerum Scholasticarum, II/1) (a továbbiakban: KATONA–LATZKOVITS 1990), 149–153.

²² KATONA–LATZKOVITS 1990, i. m., 180, 276–278.

²³ RMK II, 258 – RMNy 770.

1598. évi újabb iratában pedig Hunnius hozzá írott 1597. márciusi levelét tette közzé Grawer, ekkor már a kassai iskola rektoraként.²⁴ 1598 nyarán egyik stipendiánsuk arról a – később tévesnek bizonyult – hírről értesítette a lócseieket, hogy Hunnius a következő tavasztól ismét Tübingenbe megy tanítani.²⁵ A 17. század egyik legkorábbi magyarországi lutheránus hitvitázó iratát Hunnius *Articulus de ecclesia vera et huius capite Christo, pontificiis opposita* című, 1596-ban kiadott művéből fordította magyarra az 1590-es évek elején Wittenbergben peregrinált Esterházy Tamás, Miklós leendő nádor bátyja és Kürti István szeredi lelkész, s fordításuk 1602-ben jelent meg nyomtatásban.²⁶ Ugyanebben az évben Hunnius és Thurzó György levelezési kapcsolatban álltak.²⁷ A Thurzó-könyvtár számára Hunnius homiletikáját is megszerezték.²⁸ Noha Hunnius 1603-ban meghalt, életműve még sokáig hatott a magyarországi hitviták történetére. Király Jakab oszgyáni lutheránus lelkész 1654-ben adta ki egy, a miséről szóló, még azonosítatlan vitairatának magyar fordítását.²⁹ Érdekes, hogy Hunnius krisztianizált humanizmusának is vannak magyar kapcsolódásai, természetesen nem a hitvitázó prédikátorok körében, de nagyrészt őket is megelőzve. Hunnius előszót írt ugyanis két, Wittenbergben kibocsátott latin nyelvű munkához: 1596 márciusában a magisteri címének megszerzése végett az egyetemi városban tartózkodó Johannes Bocius eperjesi rektor a bibliai Sirák fia könyvét parafrázáló disztichonjaihoz,³⁰ 1599-ben pedig Leonhardus Mokoschinus németlipcsei lelkész számos ótestamentumi könyvet feldolgozó hexameteréhez (ezt a kötetet többek között Bocius és Esterházy Tamás is verssel üdvözlte).³¹

Hutter szintén igen élénk magyarországi kapcsolatokkal rendelkezett. Zvonarics Imre 1601-ben két alkalommal is disputált nála.³² Alumnusai, Ján Krman és Matiaš Platani 1610 novemberében számoltak be Hutter tevékenységéről patrónusuknak, Thurzó

²⁴ RMK II, 279 – RMNy 823. Arról, hogy Hunnius egy levélbeli kitétele mérsékletre inti a vitában személyeskedő Grawer: ZOVÁNYI 1977, *i. m.*, 403, 972. j.

²⁵ KATONA–LATZKOVITS 1990, *i. m.*, 209–212.

²⁶ Aegidius HUNNIUS, *Az igaz aniaszentegyházról es ennek feieröl az Christvsról, ismeg az romai aniaszentegyházról es ennek feieröl, az romai papáról való articulus; kerdeseckel es feleleteckel az prophetac es apostoloc irasiból ki szedetet, melyben az regi es mostani papa szekit oltalmazoknac hijaban való irasi es argumentomi refutaltatnac, es meg hamisitatnac*, ford. ESTERHÁZY Tamás, KÜRTI István, Sárvár, 1602 (RMK I, 378 – RMNy 888) (a továbbiakban: HUNNIUS 1596/1602).

²⁷ *A Thurzó család és a wittenbergi egyetem: Dokumentumok és a rektor Thurzó Imre írásai 1602–1624*, gyűjt., vál. HERNER János, kiad. DOMÁNYHÁZI Edit, FONT Zsuzsa, KESERŰ Gizella, LATZKOVITS Miklós, Szeged, Szegedi Oktatóstörténeti Munkaközösség, 1989 (Fontes Rerum Scholasticarum, 1) (a továbbiakban: HERNER 1989), 7–8.

²⁸ A könyvtár 1610. évi összeírásában: Adattár 11, 505, 526.

²⁹ RMK I, 886 – RMNy 2522.

³⁰ RMK III, 880. Bocius teljesítményét Eobanus Hessus zsolttárparafrázisaihoz hasonlítja Hunnius, saját elismerését pedig Hessus Luther és Melanchthon általi dicséretéhez. Az előszó kiadása: IOANNES BOCIUS, *Opera quae exstant omnia*, ed. FRANCISCUS CSONKA, I–II, *Poetica*, Bp., Akadémiai Kiadó, 1990; III, *Prosaica*, Bp., Akadémiai Kiadó, 1992 (BSMRAe: Series nova, XII/1–3) (a továbbiakban: BOCIUS 1990–1992), II, 955–956.

³¹ RMK III, 938. Bocius üdvözlőversének kiadása: BOCIUS 1990–1992, *i. m.*, I, 472–473.

³² RMK III, 983, 984. Az utóbbiban a felelő ajánlásának egyik címzettje Hunnius.

Györgynek,³³ akit már másnap Hutter is levélben keresett fel.³⁴ Ettől kezdve többé-kevésbé folyamatos érintkezésben álltak.³⁵ Az 1615 augusztusától 1616 májusáig Wittenbergben tanuló Thurzó Imre – aki már biccsei előkészületi tanulmányai során megismerte a professzor dogmatikai kompendiumát³⁶ – 1615. szeptember 11-én hallgatta először Hutter előadását,³⁷ később pedig rendszeresen beszámolt nála folytatott tanulmányairól és pártfogásáról. Mint az egyetem tiszteletbeli rektora, a magyar fiatalember bocsátotta ki a Hutter feleségének temetésére szóló meghívólevelet 1615 novemberében.³⁸ Professzora 1616. április 4-én jegyzett be Thurzó Imre albumába.³⁹ Az *Irenicum* két hónappal Hutter halála előtt, 1616. augusztus 24-én (talán nem véletlenül épp Szent Bertalan napján) kelt ajánlásának a már hazájába visszatért tanítvány a címzettje,⁴⁰ s volt professzora elismerően említi, hogy az úrfi a wittenbergi egyetemen tanultában nem mulasztotta el a részvételt az összes előadáson, disputáción és kollokviumon, Pareus ellen pedig ő maga is nagy buzgósággal érvelt egy alkalommal.

Hutter neve, akárcsak Hunniusé, szintén krisztológiai vonatkozásban, a kálvinisták fel fogását cáfoló négy érvet idézve bukant fel először magyarországi szerző, Abraham Christiani bártfai lelkész 1609. évi vitairatának függelékében.⁴¹ A *Compendium locorum theologicorum* latin szövege még a szerző életében, 1614-ben jelent meg elsőként hazai kiadásban,⁴² majd 1641-ben ismét,⁴³ mindkétszer Lőcsén, a század végén, 1696-ban pedig Brassóban is.⁴⁴ Az Illésházyak Bánban (Trencsén vm.) felállított iskolájának használatára a Meissen tartományból származó Elias Ursinus rektor készített belőle kivonatot, s azt Wittenbergben adatta ki 1613-ban.⁴⁵ Mind a magyarországi diákok által látogatott külföldi, mind a hazai iskolákban a 17. század második felében is folytatták a disputációkat a katekizmus anyaga alapján.⁴⁶ A teljes mű magyar fordítását az 1609 novemberétől Báthory Erzsébet alumnusaként Wittenbergben tanult – 1611-ben Jakob Martini elnöklétével respondeált⁴⁷ – Lethenyi István készítette el, magának Hutternek a biztatására,

³³ HERNER 1989, *i. m.*, 18–21.

³⁴ HERNER 1989, *i. m.*, 21–22.

³⁵ HERNER 1989, *i. m.*, 45–46, 51–52, 65–66, 69, 206–207.

³⁶ HERNER 1989, *i. m.*, 273.

³⁷ HERNER 1989, *i. m.*, 106–107.

³⁸ HERNER 1989, *i. m.*, 381–384.

³⁹ HERNER 1989, *i. m.*, 261–262.

⁴⁰ A mű 1661. évi kiadása: App. 2060. Az ajánlásról és Pareus magyarországi fogadtatásának németországi jelentőségéről: HELTAI János, *Alvinczi Péter és a heidelbergi peregrinusok*, Bp., Balassi Kiadó, 1994 (Humanizmus és Reformáció, 21), 70–71.

⁴¹ RMK II, 332 – RMNy 975. A szerző az érvek kivonatos ismertetését követően Hutter eredeti írásához igazít: „Probationes singulorum fusius in autore reperies.” (E1r.)

⁴² RMK II, 359 – RMNy 1074.

⁴³ HUTTER 1609/1641, *i. m.*

⁴⁴ RMK II, 1821.

⁴⁵ RMK III, 5928.

⁴⁶ RMK III, 2742, 3734, 7052; RMK II, 1605–1607, 1632, 1641a (OSZK), 1642, 1726.

⁴⁷ *Régi magyar költők tára: XVII. század*, 8, *Bethlen Gábor korának költészete*, kiad. KOMLOVSZKI Tibor, STOLL Béla, Bp., Akadémiai Kiadó, 1976, 519.

még wittenbergi tanulmányai idején, s kéziratban már 1613-ban terjesztette: sárvári iskolamesterként Pápára küldte át egy részletét, az úrvacsorai artikulust, s adott ezzel okot Kanizsai Pálfi János pápai kálvinista prédikátornak durva hangú, kéziratossá (elveszett) vitairata megírására, amelyben Hutter könyvét mint „fekete lével főtt nyúlhúst” „abálta” meg.⁴⁸ Lethenyei fordítása nyomtatásban azonban csak 1635-ben jelent meg, amikor a fordító már – Zvonarics Imre utódként – Csepregen lelkészkedett.⁴⁹ Ugyancsak Lethenyei fordította magyarra a *Loci communes theologicæ*nek az eleve elrendelésről szóló részét és a Pareus ellen írott *Irenicum*nak egyik fejezetét, e két rövid fordítás együtt látott napvilágot 1625-ben.⁵⁰ Lethenyei 1633-ban úgy tudta, hogy Hutter *Irenicum*ának teljes magyar fordítása, egy „academicus deák” munkája is rövidesen megjelenik,⁵¹ erre azonban, úgy látszik, nem került sor.

Tudomásunk szerint a Hülsemann-nál tartott disputációk közül a sziléziai származású Ján Kučeráé az első olyan, amelynek magyar vonatkozása van: a dedikáció címzettje Illésházy Gáspár, üdvözlőverset pedig három pozsonyi diáktárs szerzett hozzá.⁵² Kučera később, a rózsahegy-i lutheránus gimnázium rektoraként számos filozófiai disputáción elnökölt, ezek közül különösen érdekesnek tűnik egy 1642-ben Lőcsén kinyomtatott értekezés.⁵³ 1643 szeptemberében Illésházy két alumnusa, a morva Matthias Romenetz, majd a báti (Hont vm.) Andreas Fitkowini disputált Hülsemann elnökletével Wittenbergben.⁵⁴ 1650-ben már Lipszében elnökölt Hülsemann az 1645. évi torúni szinkretikus

⁴⁸ LETHENYEI István, *Az calvinistac Magyar harmoniaianac, az az az Augustana es Helvetica confessioc articulussinac Samarjai Janos calvinista praedicator es sverintendens által lett össze-hasomlétásának meghamisétása*, Csepreg, 1633 (RMK I, 626 – RMNy 1560) (a továbbiakban: LETHENYEI 1633), az előjáróbeszédben, c4r.

⁴⁹ Leonhard HUTTER, *Az szent jrasbeli hitünc againac rövid össze-szedese, mely az Szent Irasbol es a Keresztyeni egyesegről írott concordia könyvből a Masodic Christianus saxoniai elector fejedelemnecc parancsolattýából az Isten ecclesiáinak és á scholákban váló tanétoknac és halgató hivecnek tamuságokra és éppülettýekre szerzetetet és iratot*, ford. LETHENYEI István, Csepreg, 1635 (RMK I, 642 – RMNy 1602) (a továbbiakban: HUTTER 1609/1635).

⁵⁰ RMNy 1324.

⁵¹ LETHENYEI 1633, i. m., az előjáróbeszédben, d2v.

⁵² RMK III, 6180, 6219. Az 1640. évi adat a helyes, vö. S. Katalin NÉMETH, *Ungarische Drucke und Hungarica 1480–1720: Katalog der Herzog August Bibliothek Wolfenbüttel – Magyar és magyar vonatkozású nyomtatványok 1480–1720: A wolfenbütteli Herzog August Könyvtár katalógusa*, I–III, München etc., Saur, 1993, H839.

⁵³ *Disputatio ethica de virtutibus homilicis: comitate, veracitate, et urbanitate*, RMK II, 600 – RMNy 1951. Szerzője a respondens, ifj. Zolnay Péter. Részletes bemutatása a közeljövő feladata lesz.

⁵⁴ RMK III, 1613; Andreas FITKOWINI, *Disputatio theologica, de justificatione hominis peccatoris coram Deo. Qvam consensu venerandi D. D. Theologorum Collegii in incluta Wittebergensi Academia praeside viro admodum reverendo, amplissimo, excellentissimo, Dn. Johanne HULSEMANNO, S. S. Theol. D. & Prof. Publ. celeberrimo, p. t. Facultatis Theol. Decano spectatissimo, alumnorum electoralium inspectore gravissimo praeceptore ac promotore suo, sanctâ observantia aetatem colendo, placide examini publico submittit*, Wittenberg, 1643 (RMK III, 1612) (a továbbiakban: FITKOWINI 1643).

tételek egyikét cáfoló, eperjesi Matthias Zimmermann disputációján.⁵⁵ 1708-ban Odera-Frankfurtban viszont id. Szigeti Gyula György vitatta meg Hülsemann tételét.⁵⁶

Hunnius: retorikai alapozású homiletika

A három bemutatott wittenbergi teológus a lutheránus kommunikációelméleti gondolkodás három egymásra következő korszakát szemléltetheti.

Hunnius homiletikájában, e 479 leveles nyomtatványban a praeceptumok elenyésző helyet, mindössze 25 levelet foglalnak el, utánuk vasárnapi evangéliummagyarázatok tömege, mintegy az év perikopái egyharmadának magyarázata következik tanulmányozásra és követésre szánt exemplumként (*Usus praeceptionum in Evangeliiis quibusdam*). A rövid elméleti mű erős klasszicizálás jeleit mutatja: nyoma sincs benne a prédikációk új, épp Hunnius marburgi elődje, Hyperius által kidolgozott önálló műnemelméletének, ehelyett arról értesülünk, hogy a prédikáció kiindulásául szolgáló bibliai alapige és annak tárgyalási módja is kivétel nélkül minden esetben a melanchthoni eredetű oktató beszédnemmél kiegészített három klasszikus antik genus egyikébe tartozik („Cum enim quatuor sint in Rhetorici caussarum genera, [...] nihil in scripturis tractandum occurrit, quod non ad horum unum referri possit”). A prédikáció szerkezeti egységeinek egymásutánja is a klasszikus oráció beszédrészeinek felel meg: a mindössze két-négy periódusnyira összeszorítandó, a loci communes kifejtésébe semmiképpen sem belefogó exordiumot a narratio követi, de ez gyakran el is marad, mert feladatát a confirmatióban a paraphrasis végzi el, majd a propositio után következik a prédikáció fő része, a confirmatio. Ez „maximam concionis partem sibi vendicat”, minthogy „est autem [...] in concionibus nihil aliud, quam praesentis textus et doctrinarum inde nascentium pertractatio”. Részei a paraphrasis és a locorum communium seu doctrinarum exegesis. A szöveg hely grammatikai magyarázatára a bibliai nyelveket nem értő közönség előtt nincs szükség, sőt bármiféle „artificium quoque in populari concione tegendum est, ne vocabula artis coram plebe usurpentur”, mert ezek hatására a köznép „de rei intelligentia propemodum desperat”. „Discrepantes interpretationes in scholis quidem [...] utiliter ad formanda iudicia tyronum, possunt commemorari, coram plebe autem eas proponi minime consultum fuerit”. A bizonyítást confutatio követi, ennek során azonban szükségtelenül cáfolni az eretnekségeket olyan, „ac si pastor vicinum lupum impie grassari sineret in gregem”. Ezután már csak a rövid peroratio sive epilogus van hátra. Az elokúció kapcsán is azokat illeti a dicséret, akik „sine pompa et splendore sermonis” beszélnek: „Ii autem optime concionantur, qui sermone vulgari, doctis simul et indoctis probe intelligibili, utuntur.” A *De ratione conscribendi conciones* szóló részben aztán már félreérthetlenné válik annak a munkának a hatása, amely Hunnius elgondolásainak előképe: hajdani tübingeni professzorának, az öt éve halott Jakob Andreänek közel harminc évvel korábbi homile-

⁵⁵ RMK III, 1754.

⁵⁶ RMK III, 4634.

tikáját épp Hunnius műve megjelenésének évében, 1595-ben rendezte sajtó alá Wittenbergben Hunnius kollégája, az idősebb Polykarp Leyser.⁵⁷ Amint írja, akkor találta meg hajdani előadásjegyzeteit, amikor a drezdai szász fejedelmi udvarba nyerve lelkeszi ki-nevezést, hurcolkodni kezdett („in mea Dresdam versus migratione inter chartas reliquas forte fortuna reperi”). Leyser amiatt panaszkodik ajánlásában, hogy az ilyen elméleti művekben nagy hiány van, noha megjelentetésüket különösen szükségessé tenné a hatékony érvelés elsajátításának szükséglete a két romlást hozó veszedelem, a kálvinisták és főként a katolikusok ellenében, akik nem mulasztják el „veteres Pontificiae Idolomaniae superstitiones novis Sophismatum fucis [...] artificiose pingere”.

Hunnius művének egész szemlélete, a prédikációról adott retorikai besorolása Andreä koncepciójának követéséről tanúskodik. Mind a confirmációról, mind a confutációról általa elmondottak közvetve világossá teszik, hogy a prédikációk számára olyan tankifejtési eljárásokat tart kívánatosnak, amelyek a hitviták helyzetében teljesen alkalmatlanok volnának. Andreä többet, nyíltabban és árnyaltabban írt azokról a kommunikációs helyzetekről, amelyekben e homiletikai elvek kevésbé alkalmazhatók. Régi hagyományt követett az iskolai és a templomi tanítás különbségeinek hangsúlyozásában,⁵⁸ első traktátusában azonban a kontroverziák is szóba kerültek, amelyekhez szerinte a *genus iudiciale*, s abból is főként a statusok tana adhat segítséget. A status azonosításának természetesen az elemezni vagy bizonyításra felhasználni kívánt bibliai hely értelmezésében van döntő szerepe. Hunnius ezzel teljes összhangban írja elő, hogy a bibliai szöveg elemzésekor előbb a hely statusát, majd a *genus*-át kell megállapítani.

Azt hiszem, sem meglepetést nem kelt, sem nagyarányú tévedés kockázatát nem rejti, ha hangsúlyozzuk: a Biblia értelmezése mind a prédikációnak, mind a kontroverz alkalmaknak központi fontosságú kérdése. Ezzel azonban lényegében azt is állítjuk: jól tesszük, ha a hitvita wittenbergiek által érvényesnek tekintett kommunikációs elveinek feltérképezésekor a praktikus homiletikai tanácsok mellett a lutheránus igeteológia megfontolásaihoz is, sőt a homiletikai vitatér fogyatékos voltát látva elsősorban azokhoz igazodunk. Ennek az igeteológiának számos aspektusát pedig polemikus alkalmakhoz kapcsolódva, kontroverzteológiai írásokban kifejtve találhatjuk meg.

⁵⁷ *Methodus concionandi*, tradita a celeberrimo Theologo Dn. D. Iacobo ANDREAE, Ecclesiae Tubingensis quondam praeposito, et eiusdem Academiae Cancellario dignissimo. In gratiam Theologiae studiosorum edita per Polycarpum LYSERUM S. Theologiae D. et aulae Saxonicae Dresdae Ecclesiasten primarium, Wittenberg, 1595 (a továbbiakban: ANDREAE 1595). Polykarp Leyser (1552–1610), akárcsak Hunnius, szintén tübingeni tanulmányok után került 1577-ben wittenbergi katedrára. A *Liber concordiae* egyik szerkesztője volt. I. Keresztély uralkodásának filippista-szimpatizáns éveit braunschweigi szuperintendensként vészelte át (itt biztosított állást a Wittenbergből érkező Frischlinnek is), majd visszahívták Szászországba. 1593-tól alig egy éven át professzorkodott ismét Wittenbergben, majd a szász választó udvari prédikátora lett Drezdában.

⁵⁸ „Alia ratio docendi est, et tractandi locos communes in schola, alia in Ecclesia, coram promiscua et imperita multitudine. Hic enim omnia, non modo artis vocabula, verum etiam ipsa ars, magno studio celanda: illic vero aperienda, quo ad hanc popularem rationem docendi sacrarum literarum tyrones deducantur. Et gaudet schola erudita brevitate: Ecclesia vero copiam sermonis et explicationis requirit.” ANDREAE 1595, *i. m.*, 64–65.

Hunnius egy vitairatából már 1602-ben magyar fordításban olvashatóak voltak azok a megfontolások, amelyek szerint a Szentlélek mind az egyházak igazgatásában, mind a személyes hit felkeltésében eszközökkel él. Két olyan eszköz van, amelyek által az egyházat igazgatja: az ige prédikálása és a szentségekkel való élés. Isten a megtérést, a hitet, az üdvösséget is az ige által viszi végbe, az ige nem csak hiábavaló, elmúlандó zöngés, nem csupán akusztikus jelsor.⁵⁹ És természetesen a mediáló szerep nem is kötődik az ige fennhangon való megszólaltatásához: „Az Istenec igeie, vgyan Isten igeie leszen es marad, akar ötet praedicallyc, s-akar az irua leuen, io tsendesz igaz lelki gondolkodással oluastassec, es hirdettessec.”⁶⁰ Ugyanebben az évben Wittenbergben megjelent egy teológiai disputációt tartalmazó gyűjteményes kötet,⁶¹ amelynek hatodik darabjában Hutter úgy fogalmaz: Isten „salutem et fidem confert non immediate, aut per enthusiamum, sed mediate per verbum, eiusque praedicationem et auditum”. Hutter néhány évvel később összeállított dogmatikai tankönyvének IX., *Az szabad akaratrul* szóló artikulusa tökéletesen összhangban van a mondottakkal: a megtérés eszköz által (mediate) történik,⁶² a Szentlélek „az ő igejének praedicálása és elmélkedése (meditatio) által, az halgatókban hitet gerjeszt”, ez csakis az ő ajándéka (dona) és munkálkodása (operationes) által lehetséges.⁶³ A megtérés megszerző oka (causa efficiens principalis) a Szentlélek, eszközi oka (causa instrumentalis) Isten igéje, míg az ember értelme és akarata csak megfordítandó, térítendő eszközök (subjectum convertendum), passzív elszenvedők.⁶⁴ A megtérés után a megújított akarat a hit gyakorlásában már képes együttműködni a Szentlélekkel.⁶⁵

Ezeket az alapvető fontosságú tételezéseket lényegében az isteni üzenet mediált, médium által közvetített jellegében összegezhethetnénk. Ez a medialitásra alapozó kommunikációelmélet azután számos polemikus teret nyit a korabeli lutheranizmus metaelméleti gondolkodói számára.

1. Teljesen nyilvánvaló az ütközés a katolikus felfogással, amely szerint az üdvözítő hit közvetítő nélkül, közvetlenül a hívek szívébe íratik be. Hunnius magyarra lefordított vitairata ezzel a felfogással szemben csak azt az érvet húzza elő, hogy a Szentlélek sugalmazására maguk az apostolok is leírták az üdvözítő hitet keltő igéket, nyilvánvalóan nem véletlenül.⁶⁶ Hutter az 1602-ben kiadott, az elnökletével előadott húsz értekezésből összeállított sorozat⁶⁷ hatodik darabjában, egy 1601 augusztusában *De ministerio verbi et*

⁵⁹ HUNNIUS 1596/1602, *i. m.*, 230.

⁶⁰ HUNNIUS 1596/1602, *i. m.*, 238.

⁶¹ *Disputationes XX*, quas ex Augustanae Confessionis articulis ... sub praesidio ... Leonharti HUTTERI ... proposerunt studiosi iuvenes, Wittenberg, 1602 (a továbbiakban: HUTTER 1602).

⁶² A latin eredeti a már hivatkozott kiadás alapján, a magyar fordítás: HUTTER 1609/1635, *i. m.*, 78.

⁶³ HUTTER 1609/1635, *i. m.*, 79.

⁶⁴ HUTTER 1609/1635, *i. m.*, 80.

⁶⁵ HUTTER 1609/1635, *i. m.*, 81.

⁶⁶ HUNNIUS 1596/1602, *i. m.*, 239–241.

⁶⁷ HUTTER 1602, *i. m.*

sacramentorum lezajlott disputa szövegében részletesebb magyarázatot adott, s szövegéből könnyebben azonosítható az a katolikus tételsor, amely kiváltotta a lutheránus tiltakozást. Szerinte ugyanis tévednek „illi blasphemi blasphemae societatis monachi” – ha bárkinek kételye volna, a margójegyzet félreérthetlenné teszi: a jezsuitákról van szó –, „contententes fidem ex auditu verbi divini provenire minime, sed esse qualitatem et virtutem hominibus infusam, et habitum naturaliter nobis innatum ac inhaerentem”. A Pázmány grazi *De fide*-előadásában is érintett kérdésről, sőt a kegyelemtani vitákban rendi cenzúrának alávetett egyik pontról van itt szó, a hit habitusáról. A hit az arisztotelészi akcidensek közül a qualitas kategóriájába sorolható, mert a lélek állandó jellegzetességét adja meg, a qualitas négy genusa közül pedig a habitusok (készségek) csoportjába tartozik. E készség nem velünk született és nem is gyakorlással megszerzett voltára utal a szokásos habitus infusus (belénk öntött készség) kifejezés. Hutter első jelzője (innatus) tehát csak akkor pontos, ha nem az innascor 'benne születik', hanem az innato 'beleömlik' igéből származtatjuk, a második jelző (inhaerens 'odatapadó') viszont megfelelően érzékelteti a teológiai tartalmat. Pázmány azzal vonta magára a rendi bírálatot, hogy ezt a habitust nem bizonyossággként, hanem valószínűként állította. Azonban a hit habitusának dolgában az állásfoglalást elkerülő tridenti határozatok alapján a megigazulás olyan elemzését állította össze Pázmány is, amelyre jól illik a hutteri kritika lényege: a hitaktus, amellyel kapcsolatban a zsinati kánon a hit hallásból születését említi, diszpozíció a megigazulás számára, amelyet követ a megigazulás a kegyelem és az ajándékok belénk öntése révén.⁶⁸ Tudomásom szerint sem Pázmány vonatkozásában nem emelték még ki ennek az egymásra következést tételező katolikus dogmának a mediáltságot tagadó voltát, sem lutheránus vitapartnerei kapcsán a hitaktus és a kegyelem egyidejűségének tételezéséből következő erős mediáltságot. Mindennek pedig alapvető a jelentősége a két kommunikációelméleti paradigma egészére nézve, és ahogyan Pázmány egész hitvitázó és prédikátori életműve mögött ott áll grazi előadásainak dogmatikai aranyfedezete, ugyanúgy a vele csatázó lutheránus nemzedék mögött ott magasodik a hasonló szubtilitások aktuális használatba ritkán bevont, mégis biztos eligazítást adó wittenbergi rendszere.

Legutóbb Balázs Mihály hangsúlyozta, hogy az 1568. januári, tordai országgyűlési végzés semmiképpen sem a négy bevett vallás elismeréséről szóló nyilatkozat, hanem egyértelműen a protestáns irány preferálását jeleníti meg. Kiemelte, hogy a végzés szövegének teológiai kitétele („az hit istennek ajándéka, ez hallásból lészön, mely hallás istennek igéje által vagyon”) „Luther egyik legkedvesebb, programja biblikus alapjaként kezelt helyét” idézi a rómaiakhoz írott páli levélből.⁶⁹ Balázs Mihály álláspontját alátámasztandó arra hívnám fel a figyelmet: nem egyszerűen arról van szó, hogy ez a mondat lutheri szellemű alapelvet fogalmaz meg, hanem arról is, hogy a lutheranizmus dogmati-

⁶⁸ SZABÓ Ferenc, *Pázmány hitelemzése a grazi De Fide-traktátusban = Pázmány Péter emlékezete: Halálának 350. évfordulóján*, szerk. LUKÁCS László, SZABÓ Ferenc, Róma, Detti, 1987, 99–180, 137–141.

⁶⁹ BALÁZS Mihály, „A hit ... hallásból lészön”: *Megjegyzések a négy bevett vallás intézményesüléséhez a 16. századi Erdélyben = Tanulmányok Szakály Ferenc emlékére*, szerk. FODOR Pál, PÁLFFY Géza, TÓTH István György, Bp., MTA TKI, 2002, 51–73.

kai irodalmában e tétel kifejtésének erős polemikus éle van, s lehetetlen, hogy a katolikusoknak is a protestánsokkal azonos vallási szabadságot biztosítani kívánó országgyűlési rendelkezés ilyen megosztó, konfrontatív elvi indoklásra támaszkodott volna.

A drámai teológiai különbséghez képest Hutter disputációjából is heves, ám igen felületes támadás bomlik ki az igehirdetés építő erejére nem támaszkodó pápisták ellen, akik kárhoztatják a lutheránus papokat, mert „non rasi, uncti, chrismatisati, cereati, phalerati etc.”, miközben a vádaskodók elmulasztják a hasznos tanítást. „Quasi vero efficacia ministerii a talibus dependeat gesticulationibus, ridiculis, impiis, blasphemis.”

2. Másrészt – mint Hunnius írja – az igehirdetés „nem valami hijában való el mulando szo, az mint az Suenckfeldianusoc karomkodnac”,⁷⁰ s amikor a lutheránus felfogás annak hatékonyságát hangsúlyozza, nem arról van szó, hogy valamiféle, csak az Isten által birtokolt erőt a külső szolgálknak tulajdonítana.⁷¹ Kaspar Schwenckfeld (1489–1561) követőinek néhány gyülekezete (Augsburgban, az Ulmhoz közeli Justingenben és Öpfingenben stb.) ugyan a 17. században is működött és őrizte a Matthias Flaciusszal szemben, Schwenckfeld életének utolsó évtizedében, nem kevesebb, mint tizennégy vitairatban kifejtett tanokat Isten belső szaváról és a Biblia írott és a prédikáció hallott szava üdvözülési jelentőségének vitatásáról, de fontosabb ennél, hogy a lutheránus ortodoxia által tagadott és kárhoztatott tanok a reform-ortodoxia egyik ösztönző forrásaként kezdtek működni az 1630-as évektől fogva.

Hasonló okok vezettek az anabaptistákkal való ütközésre is az igeteológia tekintetében; míg Hunnius a Schwenckfeld-követőket emelte ki, Hutter az újrakeresztelőkre összpontosította a polémiát. Felfogása szerint a közvetítő eszközök kezelése, a „verbi Divini pura praedicatione” és a „sacramentorum administratio”, s így az „ecclesiae gubernatio” természetesen a lelkész feladata. Így azok a manicheusok, entuziaszták (Schwenckfeld követőit is bátran ideérthetjük) és anabaptisták, akik szerint a Szentlélek „sine verbi vocalis praedicatione et sine scripturae explicatione” adatik, súlyos tévelygésben vannak.⁷² Lethenyei hasonlóképpen ítélte el az újrakeresztelőket azért, mert szerintük Isten ígéjének külső hallgatása nélkül, cselekedet és készület által vehető a Szentlélek.⁷³ Különösen súlyosan hibáznak az anabaptisták, amikor mindezt az immediate vocatio tanával is összekapcsolják. Erről már egy másik, *De ordine et ritibus ecclesiasticis* szóló disputában értekezett Hutter 1601 szeptemberében,⁷⁴ amelynek első fele „de vocatione ministrorum verbi” szól. Eszerint az immediate elhívás csak az Ótestamentumban fordult elő, a vocatio ma mediate, emberi közvetítéssel történik. Ezért az anabaptisták hibáznak, amikor „sutoribus et sartoribus nulla urgente necessitate ministerii partes assignant”.

3. Azok a teológusok, akik „a Calvino nomen et omen trahentes”, Hutter 1601. augusztusi disputációja szerint a predesztináció tanításával sértik a lutheránus igeteológiát: ha igazuk volna, a „verbum praedicatum” nem lenne „efficax medium”, pedig az min-

⁷⁰ HUNNIUS 1596/1602, *i. m.*, 233.

⁷¹ HUNNIUS 1596/1602, *i. m.*, 234–235.

⁷² HUTTER 1602, *i. m.*, 6. disputáció.

⁷³ LETHENYEI 1633, *i. m.*, 50.

⁷⁴ HUTTER 1602, *i. m.*, 13. disputáció.

denkire egyaránt kiárad. (E kérdéssel már 1598-ban foglalkozott, amikor huszonnégy disputációból álló gyűjteménye 12. darabját *De efficacia ministerii verbi et sacramentorum* írta, külön kitérve az „a malis ministris” kiszolgáltatottak hasznára és hatékonyságára is.⁷⁵) 1601 szeptemberében pedig azt fejtette ki Hutter, hogy a vocatio indifferens voltáról szóló kálvinista tanítás is elhibázott. Ezek a vádak jobban áttekinthetővé tehetőek, ha Lethenyei István vitairatát hívjuk segítségül. A kálvinista Samarjai Jánossal szemben Lethenyei épp azokat a kálvinista artikulásokat, megfontolásokat és nyilatkozatokat gyűjtötte egybe, amelyek a kálvinista vallásnak a lutheránussal való összeegyeztethetlenségéről tanúskodnak, s ezek között természetesen nem kevés szerepet kaptak a Hutter által épp csak megpendített összefüggések. Az ágostai hitvallás XIV., a mediált elhivatásról szóló artikulusát például Béza hágta át a kálvinisták közül Lethenyei szerint, amikor úgy nyilatkozott, hogy neki sem eszköz által, sem eszköz nélkül, hanem rendkívül való hivatalja van Galliában a tanításra.⁷⁶ Az V., *Az egyházi szolgálatról* szóló ágostai cikelyt megsértő teológusok listája pedig igen terjedelmes; elítéltetik itt Bucer, aki szerint nem bizonyítható, hogy a Szentlélek ajándékainak közvetítője az igehallgatás; Kálvin, aki azt hangsúlyozta, hogy sokakat belső hívás hívott el a megtérésre; Bullinger, aki a külső ige haszontalan voltáról írt; Goclenius, aki szerint az Isten ígéje annyiban, amennyiben mondatik, nem hatékony és nem is oka a megtérésnek, csak amennyiben bévétetik és megfontoltatik; és így tovább.⁷⁷ Lethenyei művében az az összefüggés is kifejtetté válik, amely szerint a predestináció tana abba a kommunikációs hibába is belelőki a kálvinistákat, hogy az evangélium tanítását előbbre valónak tartják a törvény hirdetésénél.⁷⁸ Vagyis, miközben az evangéliumi ígéretek mindenkire közös vonatkozását tagadják, a választottakban viszont szerintük soha nem veszhet el az egyszer felgyújtott üdvözítő hit.⁷⁹

A lutheránusok tehát az összes vallási fronton egyöntetűen védelmezték a mediáló Bibliáról szóló tanításukat. Ebből természetesen annak is szükségképpen kellett következnie, hogy a Biblia szövege részint – noha nem tartalmazza megírva mindazt, ami az apostolok által tudható volt – elegendő az üdvösséghez, részint egyértelmű és világos, minden homályosságtól mentes, hogy félreértésnek ne lehessen helye a vele való viszonyban, s ezekből következően a köznép is olvashatja annak teljes szövegét. Fontos még, hogy ez az elégségesség nem csak a jó erkölcsöt és a kegyességet néző dolgokban igaz: a Biblia magában elegendő ahhoz is, hogy a vetekedésekben világos ítéletet tehesenek belőle.⁸⁰ Hasonló összegzést ad Hutter dogmatikai tankönyvének első artikulusa: a

⁷⁵ *Analysis methodica articularum Confessionis Augustanae*, autor et praeside Leonharto HUTTERO, Wittenberg, 1598.

⁷⁶ LETHENYEI 1633, *i. m.*, 94–95.

⁷⁷ LETHENYEI 1633, *i. m.*, 49–53.

⁷⁸ LETHENYEI 1633, *i. m.*, 65.

⁷⁹ LETHENYEI 1633, *i. m.*, 89–91.

⁸⁰ HUNNIUS 1596/1602, *i. m.*, 304–307.

Szentírás világos, a hit és az erkölcs tanítására teljes és elégséges, az egyházi visszavonások egyedüli mértéke és regulája (természetesen csak a kanonikus könyvei).⁸¹

Az igaz anyaszentegyház történeti hagyományának lutheránus értelmezése szükségessé tette a mediáló Biblia történetiségéről szóló tanítás kidolgozását is. Amint Hunnius kifejti, a pápaság alatt megvesztegetett közönséges egyházi szolgálatban is maradtak meg olyan tiszta dolgok, amelyek lehetővé tették a Szentlélek mediált cselekvését. Ilyen volt maga a Biblia, noha csak – mint a korabeli magyar Hunnius-fordítás mondja – „nagy részre”, s ebben a megszorító kitételben ott sűrűsödik a kanonikus és apokrif szövegek elkülönítéséről szóló egész kora-újkori hitvitaáradat. Ugyanilyen mediáló tiszta szövegeként maradt használatban a tízparancsolat ígéje, a Credo, az úri imádság, a keresztség és az úrvacsora szolgáltatásának ígéje, az evangéliumok és az episztolák „nememő magyarazati”, Krisztus kínszenvedésének a pápások által is gyakran hirdetett története.⁸² Az ezekkel összefüggő vallási cselekményekben a középkori használatban is megőrződött bibliai igék magyarazat nélkül, magukban is elég nyilvánvalóak voltak az üdvösség megtanulására. De rész szerint még megfelelő magyarazatok is voltak, például Szent Ágoston, Szent Bernát írásaira visszanyúlva, azokat előhozva.⁸³

Az igeteológiai tapasztalatok tartalmi érvényesítése a homiletikában

Az isteni üzenet közvetítésében páratlan szerepű ige jelentőségének felismerése és teológiájának kidolgozása természetesen a Biblia-hermeneutika felvirágzásához, az interpretáció elmélete részletes kidolgozásához vezetett. Az exegézis professzorainak gyakorlata és abból általánosítható elméleti észrevételeik nagy figyelmet élveztek. Mindez a populáris kommunikáció számára is meghatározó jelentőségűnek bizonyult. A praktikus lelkivezetés gyakorlati kérdései iránt érdeklődő, ezen a téren eligazítást adni kívánó szerzők hosszú évtizedekig a sikeres, tartalmas exegézist látták az ige hatékony prédikálása szinte kizárólagos feltételének. Pasztorációs kézikönyveik gyakran maguk is csaknem egészükben kizárólag prédikációs szövegpéldákat tartalmaztak.

A rostocki Simon Pauli a gyakorló prédikátorokat segíteni kívánó kézikönyvének első kötetét 1565-ben bocsátotta ki első alkalommal, a második kötetet pedig 1568-ban.⁸⁴ Az együttesen 458 levélen kinyomtatott munkában mindösszesen 18 levélnyi az elméleti tudnivaló, a többi prédikációs példásor. Az első kötetben a hitágazatok szerinti elrendezésben követik egymást a mintaszövegek, a második „continens explicationem praecipuarum controversiarum, quae et vivente Doctore Luthero, et post obitum eius de

⁸¹ HUTTER 1609/1635, *i. m.*, 1–9.

⁸² HUNNIUS 1596/1602, *i. m.*, 221.

⁸³ HUNNIUS 1596/1602, *i. m.*, 226.

⁸⁴ Általam használt kiadása: SIMON PAULI Suerinensis, *Methodi aliquot locorum doctrinae ecclesiae Dei, illustratae exordiis, et aliis partibus orationis, in quibus monstratur usus dialecticae et rhetoricae, in orationibus, quae pro concione ad plebem habentur. Traditae Rostochii, nunc denuo ab ipso autore recognita et locupletata*, I–II, Magdeburg, 1573 (a továbbiakban: PAULI 1573).

religionis doctrina, excitatae sunt”. De a rövid elméleti bevezetőben is vajmi kevés az olyan, amit a szó szorosán vett értelmében retorikai előírásnak nevezhetünk: két levélen át *De virtutibus studiosi theologiae* van szó, megköveteltetik a lelkészjelölttől a pietas, az assiduitas (diligentia), a vitae integritas (innocens morum gubernatio). „Sit natura non monstruosa, non lasciviens fanaticis speculationibus, non fascinata falsis opinionibus, sed amans veritatis et flagrans odio Sophisticas.” Jelentős terjedelmet kapnak a metódusról és a teológiai igazság kritériumairól szóló, kifejezetten a tartalmi kérdésekhez tartozó útmutatások. Úgyhogy a prédikáció formai kérdéseiről mindösszesen háromlevélnyi szöveg tárgyal, olyan magvas igazságokkal, mint hogy a prédikátor „disponat ordinate materias”, ahol az „ordinate” azt jelenti: „iuxta praecepta artium dicendi”, a dialektika és a retorika előírásainak megfelelően. A beszédben legyenek jól formált beszédrészek (exordium, propositio, confirmatio, peroratio), „sint doctrinae, consolationes et exhortationes”. Biztos ítélettel kell szólni a szükséges hypothesisokról is, nem csak a thesisokról. Jó pronuciáció, jó memória szükséges. Ahhoz, hogy alapvető feladatát, a megindítást teljesíthesse a lelkész, előbb magának kell felindulniak lennie. Egy óránál ne tartson tovább a beszéd. Első pillantásra is jól látható, hogy a tudnivalók e szerény és sematikus készlete nem árulkodik a prédikáció retorikai összetevőinek különösebben mély átgondolásáról. A rövid bevezetőnek is ugyanaz az üzenete, mint a bőven adagolt prédikációs példának: a prédikálás eredményessége elsősorban a tartalmi helytállóság felől ítélhető meg. Noha változó arányokban, de még évtizedekig jellemző marad a lutheránus kommunikációelméleti elgondolások hasonló struktúrája. Itt már valóban csak kiragadott példákkal végezve el a szemléltetést: Andreas Pangratius homiletikai műve 1571-ben jelent meg először, Georgius Maior előszavával.⁸⁵ A 150 lapnyi elméleti tudnivalót 220 lap prédikációs példa követi, a tematikus prédikációk írásához a házasság témáját sokféle szempontból megvitató szövegekkel nyújtva segítséget, amelyeket szerkezeti egységeik és érveik részletes jelölése kísér. Johannes Matthaues 1581-ben a wittenbergi tanulóifjúság javára kiadott kötetének⁸⁶ 478 lapja latin prédikációvázlatokat nyújt a teljes egyházi év vasárnapi evangéliumainak elemzéséhez. Voltaképpen a Hunnius bemutatott *Methodus concionandi*ához csatolt terjedelmes prédikációs példatár is ugyanehhez a vonulathoz tartozik. Sőt, még Hülsemann-nak is van hasonló munkája: 1631-ben és az azt követő években tartott wittenbergi előadásából halála után, 1666-ban Lipcsében rendezték sajtó alá a perikopák elemzési példáit tartalmazó gyűjteményét (*Disputationes epistolares, sive Lectiones in epistolas dominicales et festorum totius anni, quibus pericopae illae ad futurum concionandi usum eleganter disponuntur*).

⁸⁵ Általam használt kiadása: Andreas PANGRATIUS, *Methodus concionandi, monstrans verum et necessarium artis rhetoricae in ecclesia usum, et docens omnes sacras conciones, ad praecepta eius, ita accommodare et disponere, ut postea labore docentium minore, fructu vero auditorum maiore, in suggesto publici proponi possint. Iam denuo recognita, et nova, cum regularum, tum exemplorum, accessione aucta, cum praefatione D. D. Georgii MAIORIS, Wittenberg, 1574* (a továbbiakban: PANGRATIUS 1574).

⁸⁶ *Concionum dispositiones in Evangelia Dominicalia, studiosae iuventuti in Academia Vitebergensi publice propositae a Johanne MATTHAEO Smalcaldensi, Theologiae Doctore et Professore, Wittenberg, 1581.*

A századvég lutheránus kommunikációelméleti szakirodalmának egyik jellegzetessége éppen az: még annak is metaelmélete alakul ki, hogy ezeket a hibátlan exegézisű szónoki példatárakat hogyan lehet a napi prédikátori munkában felhasználni. Andreä szerint azok, akik „conciones ab aliis scriptas ex libro recitant”, nem sokat használhatnak közönségüknek. Még ha Szent Ágoston beszédeit mondaná is el valaki, kevés sikere lenne, mert „nostrum seculum longe ad aliam rationem docendi et dicendi sit assuefactum”. Mégis találhatunk minden prédikátorban követésre érdemes sajátosságokat, ugyanakkor ritka az „ingeniorum tanta conformitas”, hogy valakit minden tekintetben követhetnénk. Andreä egyébként is azt kívánja, hogy aki legalább a kompilátorikus eredetiség egy fokával nem rendelkezik, az egyáltalán ne is legyen lelkészi szolgálatra bocsátható: „ad ministerium Ecclesiae admittendus non sit, qui his artibus non est instructus, ut ipse quoque pro ratione suorum donorum, piam et methodicam concionem conscribere queat: sed ad porcos ablegentur, quorum custodia tutius et minore cum periculo illis committitur, quam Ecclesiarum salus.”⁸⁷

A puszta reprodukció elégtelenként való szemléletének, ugyanakkor az önálló alkotás esetében könnyebben elkövethető teológiai tévedés kiküszöbölési szándékának is szerepe lehetett abban, hogy fokozatosan elkezdődött az igeteológia meglátásainak kifejtő adaptálása a közléselelméletben. Annak is számos nyomát találjuk, hogy e meglátások részben a polemikus kommunikációs helyzetek elemzéséből szivárogtak át a homiletikai elméletbe. Lucas Osiander 1591-ben Tübingenben megjelent könyvében rögzíti, hogy a polemikus helyzetek mindennaposak a lelkész életében, s ezért az ilyen polémiákról beszámoló vagy akár az ellenfél vallási álláspontját rögzítő iratok olvasása is része kell hogy legyen a hatékony lelkészképzésnek: „Adversarios autem hodie habemus, Papistas: inter quos primum locum Iesuitae tenent: qui veteres errores et sophismata a novo elegantioris Latini sermonis integumento vestiunt. Sunt et Calvinistae acerrimi syncerae religionis hostes: qui indefesso studio et multis publicis scriptis veram doctrinam [...] vehementer oppugnant, multosque incautos in errores suos captivos abducunt. Sed et Anabaptystae [...], Svvenckfeldiani...”⁸⁸ Ha a teológus ezeknek a könyveit olvassa, nem ellenezhető, csak a megfelelő polemikus írások is legyenek a kezénél. Az egyetemi teológiai disputák is abból a szempontból a leghasznosabbak, hogy a hasonló összecsapásokra való felkészülést segítik.⁸⁹

A hitviták egyik legfontosabb metaelméleti tanulsága volt, hogy a következtetéseket megalapozó bibliai szöveg megválasztásakor, a hiteles szöveg megállapításakor, a következtetésre alkalmas és alkalmatlan kánoni helyzetű könyvek elhatárolásakor rendkívüli körültekintés szükséges. A dogmatikai gondolatépítéshez megkívánt exegetikai figyelem a homiletikai gondolkodásba is gyorsan és hatékonyan szivódott fel. Osiander azt tanácsolta, hogy Luther fordításával feltétlenül éljen a lelkész, nem azért, mintha az a legtisztább volna, hanem azért, mert a legvilágosabb kommentárok kísérik, s a nép is ezt hasz-

⁸⁷ ANDREAE 1595, *i. m.*, 84–86, 73.

⁸⁸ Lucas OSIANDER, *De studiis privatis recte instituendis admonitio. Scripta in usum Ministrorum Ecclesiae in Ducatu Vuirtembergico*, Tübingen, 1591 (a továbbiakban: OSIANDER 1591), 9–10.

⁸⁹ OSIANDER 1591, *i. m.*, 30.

nálja otthon, akiket megzavarna, ha a templomban mást hallanának. A Vulgata olvasását is jóváhagyta, mert használata a disputációkban szokásos, de csak úgy, ha az eltéréseknél Luther német szövege élvez elsőbbséget. Akik bírják a héber és a latin nyelvet, a kifejezések magyarázatához mindkettőt felhasználhatják. Azonban „a versione autem Tiguri-norum Bibliorum (sive Germanice, sive Latine edita sint) omnino abstinendum iudico” – figyelmeztetett Osiander.⁹⁰ Hunnius szerint viszont (az „ad fontes ipsos recurrere” elvé-nek megfelelően) a magyarázni kívánt helyet mindenképpen eredeti nyelven kell tanulmányozni, még a középszerű nyelvtudás is jobb a fordításra való ráhagyatkozásnál. Ha csak latinul tud a prédikátor, használja Vatablust és Erasmust, míg a német fordítás tekintetében természetesen Hunnius is a Lutherének a használatát kívánja.⁹¹

A mediáló Biblia történetiségével kapcsolatban a hitviták során kifejtettek a homile-tikának a Biblián kívül felhasználható források tekintetében kellett figyelembe vennie. Ebben a tekintetben Osiander volt a legmegengedőbb: olyan skolasztikus teológiai íráso-kat is felhasználhatónak tartott, mint a *Magister Sententiarum*, a *Summa Angelica*, Du-randus, a *Sermones discipuli*, a *Libellus de miraculis virginis Mariae*, a *Vitae Patrum*. Bár ezek főként arra jók, hogy lássuk, elődeink milyen sötétségben tévelyegtek, és hogy hálát adjunk az Istennek az azóta nyíltan hirdetett evangéliumért, mégis lehet „ex spinis multis interdum rosam excerpere”.⁹²

Teljesen általános az a technológiai ajánlás, amit a Bibliából és egyebünnét feltárt, akár polemikus, akár prédikációs helyzetben felhasználható érvanyag kezelésére nézve tesznek a kézikönyvek. Már Pauli kiemelte, hogy a prédikátor a Biblia, Luther, Melanchthon, az egyházatyák művei és a más lelkészektől hallottak alapján írjon össze ma-gának loci communes-gyűjteményt.⁹³ Osiander szerint akár a bibliai könyvek és a teoló-giai szerzők, akár a profán auktorok műveiből gyarapítható ez a gyűjtemény, amelyet mint egy rendszeresen vezetett, bővített jegyzőkönyvet képzelhetünk el. A csoportosítás történhet akár hitágazati rendben, akár más alkalmas módon, mivel azonban a beosztással sok gond van, feltétlenül készüljön hozzá index.⁹⁴ Hutter teljesen ezzel megegyező szel-lemben tanácsolta Hülsemann homiletikai gyűjteményének általa jegyzett írásában, hogy a lelkészjelölt „semper habeat ad manum librum quendam miscellaneorum, cui quotidie inscribat historias, sententias, gnomas illustriores, item proverbia, adagia”.⁹⁵ (Voltakép-pen Hutter dogmatikai tankönyve is felfogható ezzel a módszerrel készült loci commu-nes-gyűjteménynek, amelynek anyaga persze csakis a legszigorúbban megválogatott vallási alapiratok köréből kerülhetett ki.) A legrészletesebben azonban Balthasar Meisner fejtette ki a tanácsait ebben a tárgyban, az ugyanebben a wittenbergi homiletikai gyűjte-ményben közölt, *De lectione Biblica recte instituendis* szóló írásában.⁹⁶ Az 1614 márciu-

⁹⁰ OSIANDER 1591, *i. m.*, 6–8.

⁹¹ HUNNIUS 1595, *i. m.*, 4v.

⁹² OSIANDER 1591, *i. m.*, 24.

⁹³ PAULI 1573, *i. m.*, 1v–3r.

⁹⁴ OSIANDER 1591, *i. m.*, 26–28.

⁹⁵ HÜLSEMANN–FORSTER–HUTTER–MEISNER 1638, *i. m.*, 359.

⁹⁶ HÜLSEMANN–FORSTER–HUTTER–MEISNER 1638, *i. m.*, 379–392.

sáról datált írás mindössze négy lapon át szól *De lectione Biblica*, viszont tíz lapon át értekezik *De locis communibus rite instituendis*. Senki ne higgye – figyelmeztet –, hogy egy-két év alatt letudhatja a teológiai argumentumok összegyűjtését, ez minden lelkésznek egész életére szóló feladat kell legyen. A gyakorlati tételeket, a loci practicit szerinte betűrendben a legjobb gyűjteni, Langius *Polyantheáját* követve, amelynek akár címszavai is kiírhatók. A teoretikus argumentumokból, a loci theoreticiból viszont úgy formálható a legkézreállóbb gyűjtemény, ha minden kontroverziának egy-egy füzetet nyitunk vagy ha betűrendben csoportosítunk.

Az igeteológiai tapasztalatok formai érvényesítése a homiletikában

Egészen nyilvánvalóvá szeretném tenni: az eddig bemutatott homiletikai reflexiók, noha több tekintetben az igeteológia gyakorlati konzekvenciáit tartalmazzák, s nem kis részben a hitviták tapasztalataiból táplálkoznak, másrészt fel is készítenek ilyen hitvitákra – az igeteológiai megfontolásoknak csak tartalmi vonatkozásait érvényesítik. Elmélyítik és gazdagítják a kizárólag az exegetika tartalmi helyességére támaszkodó korábbi közléselméleteket, de nem teszik az átemelt belátásokat saját szerűvé, vagyis a retorikai megformálás, megszövegezés formai oldalán is megmutatkozóvá. Az embernek az az érzése, hogy mind a praeceptum és a példaanyag változó arányaiban, mind azokban a változásokban, ahogyan a praktikus kommunikációs megfontolások átgyúrják a növekvő praeceptumtér belső rendjét, formálódóban, nekifeszülőben van valami efféle saját szerűvé válás. Hiszen Pangratiusnál már mérlegeltetik mind a négy retorikai genus homiletikai szereplése, igaz, közülük csak kettő (a didascalicum és a deliberativum) kerül ki prédikációs szereplésre alkalmasként.⁹⁷ Hunnius viszont már mind a négyben gondolkodik,⁹⁸ akár csak Andreã, aki ráadásul éppen a korábban elmellőzött iudicialénak és az ott megtárgyalható statustannak szenteli a legnagyobb figyelmet, mert a kontroverziákban a leginkább ez használható fel.⁹⁹ Pangratius még csak négy beszédrészt ír le, Andreã és Hunnius a megszokottabb hat szerkezeti egységet tárgyalja. Szerintem azonban csak Johann Hülsemann munkásságával érkezett el az a pillanat, amikor az igeteológiai megfontolásokból valóságos formai kérdések megtárgyalására is alapot adó retorikai rendszert sikerült kivonni.

Hülsemann igen tájékozott lehetett a korabeli közléselméletekben. Homiletikája¹⁰⁰ előszavában, annak fejtegetése közben, hogy a katolikus ellenfél jártas a szónoklásban, s gyakran öncélúan, füleket gyönyörködtetve, látványosságot keresve űzi, számos itáliai példát hoz (Ludovicus Granatensis, Cornelio Musso, Sixtus Senensis, Bernardinus Tomitanus), teológiai ügyekben pedig idézi Gregorius de Valentiát, Bellarminót, Scioppiust, Gretserust.

⁹⁷ PANGRATIUS 1574, *i. m.*, 14.

⁹⁸ HUNNIUS 1595, *i. m.*, 5v–6r.

⁹⁹ ANDREAE 1595, *i. m.*, 21–54.

¹⁰⁰ HÜLSEMANN–FORSTER–HUTTER–MEISNER 1638, *i. m.*, 1–204.

Elméleti művében a homiletikai tudnivalóknak két alapvető csoportját különíti el: a forma informans és a forma assistens seu externát. Az előbbinek is van általános és speciális része. A forma informans általában illető tudnivalók valójában a hármast, a grammatikai, logikai és retorikai elemzést jelentik. A forma informans speciális tudnivalói között a prédikációs genusokkal kapcsolatos tudnivalókra bukkanunk. Szakítva wittenbergi elődeinek klasszicizáló rendszerével, Hülsemann a hyperiusi eredetű homiletikai genusok ötös csoportosítását fejti ki. Tud róla, hogy „pontificis concionum genera aliter partiri solent”, meg is cáfolja közülük Ludovicus Granatensis beosztását. Ugyanitt talál alkalmat annak a mérlegelésére is, amit „alii ex quatuor sensibus scripturarum” bontanak ki. A Biblia-értelmezés literale, morale, allegorice és anagogice végbevitt módozatáról van szó, és Hülsemann igen figyelemreméltó megoldással áll elő ezek értékelésekor. Nem tiltja vagy preferálja egyiket sem, ahogyan azt reformátor elődei tették, viszont két nagyon határozottan különböző ismeretelméleti helyre utalja őket. A betű szerinti és a morális értelmezés bármely prédikációnem tartalmi összeállításához használható, az allegorikus és az anagogikus értelmezés azonban nem a forma informans része, hanem „ad formam concionis externam pertinet”. Részletesen jellemzi az öt genus argumentációs sajátosságait, de a „loci theologici practici” gyűjtését is e beszédnemekhez kapcsolja, szerinte a gyűjtést minden tárgyszó alatt öt csoportba osztva kell elvégezni, hogy előkészítve álljon az anyag az öt genus szerinti argumentumokhoz. A konkordanciák, sylvák használata nagyon megkönnyíti ezt a munkát.

A forma concionis assistens seu externa „nulla intrinseca necessitate, sed concionatoris voluntate” alakul ki. Ez magyarázza, hogy a próféták, apostolok írásai miért térhetnek el egymástól, vagyis hogy azonos dogmatikai tartalom is nagyon különböző irodalmi formába önthető. Az ide tartozó formaadás is két fő részre csoportosítható: egyikük a forma concionis technologica, ez a distributio in partes, vagyis a beszédrészek tana; a másik a forma pathologica, amely „per verba, res et gestus” megy végbe, ide tartozik a megfelelő érzelmek keltése éppúgy, mint az „interdistincta descriptio” vagy a pronun-ciáció. Az értekezésnek ezt a külső formát tárgyaló szekciója előbb a beszédrészeken halad végig. Igen terjedelmesen, 35 lapon szól például az exordiumról, amelynek lehetséges tárgyához rengeteg ötletet ad általában is, genusonként is. A partitioról megállapítja, hogy az „non tam auditoris, quam concionatoris memoriae deserviat”, s ezért „non convenit [...] auditoribus singulas partium divisiones manifestare”, épp az ugyanis a retorika propriuma, hogy a logikai megfontolás e termékét megszakítatlan beszédfolyamban eltüntesse. A confirmációnak és a belőle levezetett haszonnak a megformálásakor „maior emendandis moribus, quam refutandis haereticis cura impendatur”, és az ennek elérésére alkalmas módozatokat (a szónok alkalmazkodjék a közönség szintjéhez, az érv ne legyen távolról vett, a cáfolás ne személyeknek szóljon és legyen szelíd stb.) épp kálvinista szerzők tárgyalták kimerítően (Polanus, Bucanus, Alsted). A beszédrészek tárgyalása után a pathologia következik. Ez ismét kétféle: a reális az arisztotelészi retorika második könyvében tárgyalt affektusok szerinti megformálást jelenti, míg a verbális pathologia a „per tropos et figuras” véghezvitt exornatiót.

A maga szerkesztette gyűjteményben a tanulmányozásra ajánlott szerzők áttekintésének és az olvasottak loci communes-gyűjteményben való rögzítésének Hülsemann önálló írást szentelt.¹⁰¹ Megállapította, hogy „De ordine, quo formandi sint eiusmodi codicilli, non consentiunt autores. Plerique eum ordinem ducunt convenientissimum, qui iuxta seriem Locorum Theologicorum instituitur, ut primo de Sacra Scriptura, deinde de Deo...” stb., de számára a betűrendes csoportosítás tűnik egyszerűbbnek. Persze nem maga a csoportosítás okozza itt a legnagyobb gondot, hanem az olvasottaknak a szétírást megelőző, rugalmas, ugyanakkor szabatos analízise. Hülsemann szerint ebben az analitikus módszer a legjobb: logikai kategóriák szerint, hypothesisis thesisre visszavezetve és így tovább.

Hülsemann munkáját a tartalmi analízis, a topika, a korszerű homiletikai műnem-elmélet, a logikai, ismeretelméleti tétellel bíró gondolatkifejtés közben is a retorikai sajátosságokra minden ponton ügyelő és e retorikai sajátosságok legfontosabb jegyének az affektusok hatékony kezelését tekintő szemlélet rendkívüli erejű szintézisének tartom. A rögzített módszerekkel feltárt és megingathatatlan meggyőződéssel vallott ontológiai igazságról és annak a beszélő és a közönség mindenkori állapotához igazodó, rendkívül diverzifikált, a diszpozíció és az elokúció sokféle lehetőségét játékba hozó kifejtési módjairól együttesen szóló elmélet eloldja a lutheránus kommunikációelméletet abból a szoros kötöttségből, amelybe az exegetikai és dogmatikai igazság racionálisan adekvát formában való kifejezhetőségének tételezése állította a korábbi évtizedekben. A forma informans okozza, hogy a konstrukció mit sem veszít ortodox jellegéből, a populáris prédikációt a szubtilis dogmatikai gondolatmenetek végigmondásától megőrizhetik ugyan a hagyományos, a közönségre figyelő megfontolások, ezek a módosulások azonban mint járulékos, külső forma találják meg a helyüket a rendszerben. Ez a külső forma ugyanakkor vonzó, színes és tágas, és képes felölelni a tankifejtés teljes terepét a populáris megszólalástól a professzionális hitvitáig.

Ezt a kedvező összképet még tovább is árnyalhatjuk, ráadásul a báti fiatalember, Andreas Fitkowini Hülsemann elnökletével megvédett tézisei alapján.¹⁰² Az embernek Isten előtt való megigazulásáról szóló értekezés – amelynek, az ajánlás aláírása szerint, a respondens a szerzője – első tézise azzal foglalkozik, hogy a megigazulás szó jogi kifejezés: „Vocabulum, justificare, impraesentiarum est forense, et judiciale, notatque idem quod, hominem peccatorem ac injustum coram Tribunali iudicii divini, condonatis peccatis, et imputata Christi justitia per fidem justum reputare.” A bizonyítás során előkerülnek érvek ab adjunctis (a szó ugyanabból a képzetkörből való, mint a reus, debitum, accusator, testis, tribunal, advocatus, iudex, gratia, absolutio), ab oppositis (a condemnatio is jogi terminus), a synonymis (a Bibliában előforduló hasonló megnevezések is mind jogi természetűek, például: non vocari in iudicium, non condemnari, peccata remittere stb.). A pápások e nyilvánvaló szemantikai kontextussal szemben a szó etimológiájával érvelnek: justificatio szerintük annyi mint „per infusionem justitiae facere

¹⁰¹ HÜLSEMANN–FORSTER–HUTTER–MEISNER 1638, *i. m.*, 209–269.

¹⁰² FITKOWINI 1643, *i. m.*

justum”, s ezzel megint az infusio gyanús, nem mediált aktusát erőltetik, pedig a megigazulás „non sit Physica aliqua mutatio, perperam cum calefactione, et aliis hujusmodi mutationibus comparatur”. Az ehhez a téves teológiai nézethez vezető út az etimologizálás maga: a szó számára más hasonló képzésű szavak, pl. a sanctificatio etimológiájának mintájára való jelentéstulajdonítás. A wittenbergi értekező nagyon súlyos szavakkal jelöl ki érvényesnek egy ezzel tökéletesen ellentétes szemantikai alapelvet: „At, boni Viri, scire incumbit vobis, non tam ex compositione Vocis latina, quam ex usu linguae sanctae statuendum esse de Vera significatione Vocis justificandi.” A jelentésnek az etimologikus elemekből való összegyúrása ugyanis nem örök és univerzálisan érvényes grammatikai regula, Cícero *Verres*-ében például megvan a justum facere, sanctum facere szerkezetével és így etimológiájával is formailag mindenben megegyező lucrum facere, amelynek jelentésszerkezete mégis gyökeresen különbözik az említettekétől. De még ugyanazon szó jelentése is jelentősen eltérhet más-más kontextusban, így a Bibliában sem ugyanazt jelenti az ige az Urat megszentelni (Ézs. 8,13) és az Úr nevét megszentelni (Mt 6,9) kifejezésben. Ezután még hosszabb Bellarmino-cáfolat is következik a disputában, úgyszintén a megigazulás szó jogi terminus voltának bizonyítása céljából.

Fitkowini értekezése jól mutatja a hülsemani rendszer rugalmasságát. A szavak használati értékére, a szituációs konvenciók egyediségére ügyelő elemzés a dogmatikai tanításhoz olyan retorikai komponenseket is felhasznál, amelyek a homiletikai szintézisbe nem épültek be. Az ars concionandiban az öt homiletikai genus található meg, míg a dogmatikai gondolatmenetben, amint szükség mutatkozik rá a katolikus hittétel cáfolatának szituálásához, nyomban előkerül a genus iudiciale kontextusa, beleértve még a Cícero egyik törvényszéki szónoklatából származó szövegpéldát is. Úgy hiszem, konkrét példán, méghozzá magyarországi szerző szövegében láthatjuk itt, milyen is az: a forma informans communis körében mozogni, vagyis grammatikai és retorikai analízist abszolválni, és jól láthatjuk azt is, hogy ezáltal még csak a homiletikai továbbformálásra alkalmas nyersanyag termelődik ki. A forma informans specialis felé egyébként Fitkowini értekezésének utolsó tézise tesz is egy, nem is jelentéktelen (és reflektált!) lépést. A teológiai disputa utolsó pontja ugyanis arról szól, hogy a megigazulásról addig kifejtett doktrínáknak a keresztényi gyakorlatban jelentős üdvözítő hasznai vannak. Ezekről azonban, „Quia Moralia tractare magis est Concionatoris, quam Disputatoris, idcirco paucissimis lineis haec positio absolvenda venit.” A röviden megemlégtett háromféle haszon között pedig van teoretikus („prodest [...] ad justitiae et Misericordiae divinae gratiam agnitionem, ac depraedicationem”), vigasztaló („ad certam conscientiae consolationem”) és morális („ad verae fidei, et grati animi per bona opera testificationem”), vagyis ki vannak jelölve az utak a hyperiusi eredetű összes usus-csoport eléréséhez.

Azt hiszem egyébként, hogy Hülsemann az affektusretorikák és a reform-ortodoxia felé is nyitott ortodoxiája mögött ott áll még valaki a közvetlenül őt megelőző nemzedékből, akit a jelen értekezésben már nem volt mód tárgyalni, noha a magyarországi recepciója is talán a legerősebb a 17. század eleji wittenbergiek közül. A drezdai születésű Balthasar Meisner (1587–1626) részben már új eszmeiség meghonosítója Wittenbergben. Pedig kifogástalan ortodox neveltetésben részesült: Wittenbergben Hunnius, Hutter

is tanította, tanult Giessenben, Strassburgban és Tübingenben is. Wittenbergi tanárai közül talán a helmstedti Cornelius Martini tanítványát, Jakob Martinit jelölhetjük meg mint a lelkeség ortodox elméletekkel be nem járható útjai iránt nyitottabb személyiséget. Gyanús Hoë von Hoënegg drezdai udvari prédikátor is, akinek ajánlására lett Meisner 1611-ben wittenbergi etikaprofesszor. 1613-tól pedig a teológiai fakultáson tanított. Erősen érdekelte a lelkipozítás praktikus aspektusa, a krisztológia mellé a hívő lélek antropológiának nevezett és részben természettudományi-filozófiai alapokon is nyugvó tanulmányozását is odaállította. Pasztorális érdeklődése fordította szembe az arisztoteliai Cornelius Martinival, aki formálógikai alapon amellet érvelt, hogy a teológiai argumentáció konkluzív ereje mindenekelőtt szillogisztikus formájával áll összefüggésben. Meisner álláspontja ezzel szemben a reform-ortodoxia átszellemülés-felfogásával rokonítható. És az ő – magyarra is lefordított – posztilláiban figyelhető meg, hogy nem a populáris tankifejtés korlátozott és fogyatékos volta miatt kesereg, hanem öntudattal használja a prédikációt – másra. Itt „mélséges dolgokról való controversiák nem rázogattatnak, szellőztetnek-meg”; „amint együt az igazságért eleget disputáltam; úgy ez könyvecskében a’ kegyességet mint egy fő czil-ül vettem-fel magamnak”.¹⁰³

¹⁰³ Balhasar MEISNER, *Elmelkedések az az [!] esztendönként való főb innepi evangeliomokba, mellyekhez hozzá-adattatott Kristus kereszt-fán mondot het szavainak magyarazattya*, ford. MADARÁSZ Márton, Lőcse, 1641 (RMK I, 719 – RMNy 1894), Meisner 1622 szeptemberében kelt ajánlásában.